

Nőképváltozások gimnáziumi történelemtankönyvekben 1949 és 1989 között

Szabó Hajnalka Piroska*

DOI: 10.21549/NTNY.32.2021.1.6

Jelen kutatás egy hosszmetzeti összehasonlító tankönyvelemzés részét képezi, amely 1949 és 1989 között megjelent történelemtankönyvek nőképét, illetve nő- és genderspecifikus tartalmi elemeit, azok struktúráját tárja fel tankönyvtörténeti fókusz mentén, neveléstörténeti háttérrel. A vizsgálat célja egyrészt az volt, hogy elemezze a korszakban megjelent gimnáziumi történelemtankönyvek női dimenzióját, másrészt pedig az, hogy feltérképezze a tankönyvekben megtalálható ideológiai tartalmak vonatkozásában a nőképpel kapcsolatos legfontosabb változásokat. A tankönyvelemzés kutatásmódszertani koncepciójának alapját egy ún. nőképdimenziós-modell jelentette, amely három aspektus: a történelmi, a tartalmi és a didaktikai kontextus mentén rajzolja meg az adott korszak nőképét. Jelen vizsgálat fókuszában a nőkép történeti-ideológiai-politikai dimenziója állt, amely a történetírói tradíciót, a nődeficitet/nőhiányt, a nők férfi legitimációs értékét, illetve a hősnőszimbólumokat vette górcső alá. A kutatás eredményei nőtörténeti dimenzióba helyezve várhatóan bemutatják, hogy a vizsgált időszak történelemtankönyveiben manifesztálódó, politikai-ideológiai hatásoknak kitett nőkép/nőeszmény hogyan formálódott, változott. A kutatás segítheti a kor nőneveléstörténeti horizontjának kitégítését tantárgypedagógiai, tankönyvtörténeti aspektusból, illetve a nők történelmének beépítését a jelenkori történelemtankönyvekbe.

Kulcsszavak: tankönyvelemzés, tankönyv mint politikum, nőtörténelem, nőképdimenziós-modell

Neveléstörténeti bevezetés

Magyarország a második világháborút követően vesztes államként a szovjet befolyási zóna részévé vált. 1956-ban a Rákosi-rendszer ellen kirobbant forradalom leverése után a Kádár János nevével fémjelzett kommunista/szocialista éra, az ún. puha diktatúra keretei között élt tovább, egészen az 1989-es rendszerváltásig alapvetően meghatározva a bel- és külpolitikát, a gazdaságot, a kultúrát, és így természetesen az oktatás területét is.

A teljes államhatalmat gyakorló párt az iskolát az engedelmes állampolgárok nevelésének eszközévé deformálta, mint ahogy a társadalmi szervezeteket, a tudományos életet, az irodalmat és a művészetet is politikai céljainak megvalósítása érdekében akarta használni (Pukánszky & Németh, 1996). A kommunista államhatalom a tanulók személyiségformálásával a közösségi nevelés által arra törekedett, hogy ne a család legyen az elsődleges szocializációs közeg a gyermekek számára, hanem az intézményesített, kontrollált közösség. A (termelő) munkának szintén kitüntetett szerepe volt, ami azt jelentette, hogy már az iskoláztatás korai szakaszában meg kellett jelennie a (hasznos) munkára való nevelésnek. Végül pedig a nevelési célok tekintetében az állampárt határozta meg a követendő értéket, amely kizárólag a marxizmus-leninizmus ideológiája lehetett (Kozma,

* PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem, „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, e-mail: szabohajnalkapiroska@gmail.com

2006). A kommunista erők számára elengedhetetlen volt a társadalom ideológiai átnevelése, hiszen a rendszer támogatottsága, illetve legitimitása a diktatúra kialakulásának kezdetén még gyenge lábakon állt. Így 1945 után – egy rövid demokratikus időszakot leszámítva – a magyarországi oktatásügy alakulása is egyre inkább a politika változásainak függvényévé vált. Első lépésként 1948 nyarán megtörtént az iskolák államosítása, állami kézbe kerültek a magyarországi felekezeti iskolák (Kéri & Varga, 2004). 1949. március 29-én Ortutay Gyula válas- és közoktatásügyi miniszter aláírásával pedig létrejött a Tankönyvkiadó Vállalat, mely lépéssel Magyarországon felszámolták a szabad tankönyvpiacot (Mészáros, 1989). 1950-ben az MDP Központi Vezetősége párt-határozatot adott ki az oktatásügy kudarcairól, melyek szerintük az „ellenség aknamunkájának” következményei, és ettől kezdve mindent megtettek az „elhajlások” felderítése, a „garázdálkodók” és a „kártévők” oktatáspolitikából, iskolákból való kiszorítása érdekében, tömegesen utat nyitva így a karrierjüket párthűsége építő „káderek” számára. Az iskolákból ezért igyekeztek száműzni a „klerikális reakciót” és a „burzsoá ideológiát” (Kéri & Varga, 2004). Valamint sürgették, hogy „olyan ütemben, amennyire csak gyakorlatilag megvalósítható, a tankönyvek, a tanterv és a tananyag sugározza a marxizmus-leninizmus ideológiáját” (Kéri & Varga, 2004. p. 27.). Az állampárt továbbá harcot hirdetett a pedagógia ellen, melynek következményeként megszűnt az Országos Neveléstudományi Intézet, valamint háttérbe szorították, ellehetlenítették a magyar pedagógia számos fontos képviselőjét (Prohászka Lajos, Karácsony Sándor, Kornis Gyula). A pedagógiát az ideológiai nevelés szolgálatába állították, a pedagógiai szakirodalomban egyre több szovjet szerző (Goncsarov, Jeszipov, Kalinyin, Krupszkaja, Makarenko) munkájának fordítása jelent meg (Pukánszky & Németh, 1996).

A kommunista-szocialista államhatalom kulcsfontosságú kérdésnek tekintette az új szovjet mintájú tantervek és tankönyvek bevezetését. 1949-ben megalakult a Tankönyvkiadó Vállalat, ennek következtében a tankönyvkiadás állami monopóliummá vált tehát, vagyis megszűnt a szabad tankönyválasztás lehetősége (Kéri & Varga, 2004). Az egyes tantárgyak tankönyveit állami megrendelésre és ellenőrzés mellett jelentették meg, ezen tankönyvek használata kötelező volt. 1947-ben még éles kritikát fogalmaztak meg az akkor használatban lévő tankönyvekkel kapcsolatban. Főleg a klerikális szemléletet, a sovinizmust, a nacionalizmust és a munkás-ság nem kellő arányú megjelenítését emelték ki a hibás tankönyvi gyakorlatok között. Az 1948/49-es tanévben azonban már új, a politikai fordulatnak megfelelő tankönyvek készültek. Mindezek eredményeként az 1950/51-es tanévben közel 7 millió új tankönyv került az általános- és középiskolákba. Ezek nagyrészt tehát a párthatározat irányelveit, illetve a szovjet tankönyvek marxi-lenini ideológiai-tartalmi szempontjait követték. Egyre nagyobb arányban volt jelen a politikai tartalom, így a tantervek és a tankönyvek a korszak ideológiai szócsöveivé váltak (Kéri & Varga, 2004).

Az 1956-os forradalom leverése után az iskolai oktató-nevelő munka a „marxizmus-leninizmus, a tudományos világnézet szellemében” folyt tovább. Ennek következményeként a hatvanas évek Magyarországon az oktatást továbbra is az állam irányította és ellenőrizte centrális tantervek, uniformizált tankönyvek és módszerek által. Az évtized második felében azonban megkezdődött egy új oktatáspolitikai alapelveinek kidolgozása. Az 1972-es oktatáspolitikai párthatározat – az ideológiai nevelés hatékonyságának növelésén túl – már progresszív oktatásügyi reformokat is tartalmazott. A tudományos közeget levegőhöz jutott, relatív szabadságot kapott, és egyre inkább érvényesültek a szakmai szempontok. Ennek köszönhetően tantervelméleti kutató-fejlesztő munkálatok indultak el, korszerűbb tankönyvek születtek, kísérletek történtek a szaktárgyi szétaprózottságot felszámoló integrált oktatás bevezetésére, illetve megelénkültek a didaktikai kutatások is (Pukánszky & Németh, 1996). A tantervekben és a tankönyvekben a szocializmus korai szakaszára jellemző durva és direkt aktualizálások pedig fokozatosan halványodtak, a marxista ideológia egyeduralma eltűnni látszott (Dévényi, 2011). Az 1985-ben kiadott közoktatáspolitikával foglalkozó törvény – amely a pártállami korszak utolsó meg-

határozó dokumentuma – az iskolaállítást és -fenntartást állami jognak tüntette fel, azonban egyes iskoláknak nagyobb önállóságot biztosított. Ennek eredményeként a nyolcvanas évek végén megnőtt az iskolák önállósága, egyre inkább elterjedtek az alternatív pedagógiai programok (Pukánszky & Németh, 1996).

A szocialista tantervek nő- és genderspecifikus vizsgálatai fontos kiindulópontot jelentenek a történelem-tankönyvek nőképeinek elemzéséhez. Ezzel kapcsolatban Kéri Katalin vette górcső alá az 1960-as évek tanterveinek és utasításainak nőkre vonatkozó tartalmi elemeit, illetve nőképét. A kutatás azt állapította meg, hogy a tantervekben általában olyan megfogalmazásokkal találkozhatunk, amelyek az egyéni különbségek eltörlését szorgalmazzák, a „közösségi” emberré való nevelés érdekében. Ez a megállapítás igaz a nemi különbségek vonatkozásában is (Kéri, 2002). Az 1970-es és az 1980-as évek általános iskolai és gimnáziumi tanterveinek női szempontú elemzése pedig arra világított rá, hogy ezekben a tantervekben változatlanul felfedezhető az „új szocialista embertípus” ideálja, amely egy közösségben létező, feloldódó, nem nélküli entitás. Így a vizsgált tantervekben direkt módon nem jelentek meg a nemi különbségek, azonban egyes tantárgyak esetében (testnevelésóra, osztályfőnöki óra) a biológiai sajátosságok igen. Továbbá megállapítható volt, hogy az előző évtizedekhez képest a tradicionális női szerepek az 1970-es és az 1980-as tantervekben elhalványultak, kevésbé voltak jelen. Ezzel párhuzamosan a dolgozó és tanuló nő képe mint követendő modell karakteresebben reprezentálódott, illetve a két nem közötti egyenlőség elve szintén többször megjelent (Szabó, 2020). Ennek oka talán abban gyökerezett, hogy az 1970-es évek közepére az állami feminizmus ideológiája a társadalom mélyebb rétegeiben is megerősödött, így az már a magánszférára is hatással volt, illetve át tudta rendezni azt (Schadt, 2003).

A tankönyvelemzés módszertani keretei, forrásbázisa

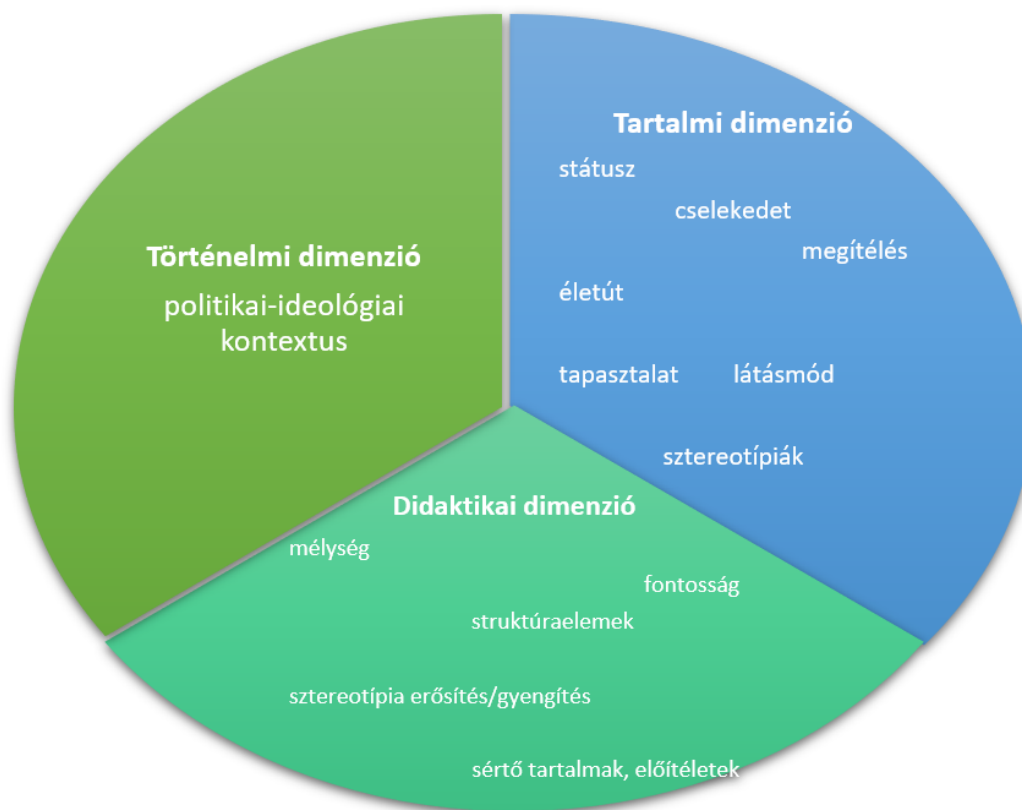
A tankönyvkutatás célja egyrészt az volt, hogy elemezze a korszakban megjelent gimnáziumi történelem-tankönyvek női dimenzióját, másrészt pedig, hogy feltérképezze a tankönyvekben megtalálható ideológiai tartalmak vonatkozásában a nőképpel kapcsolatos legfontosabb változásokat.

A kutatás alaphipotézisének kiindulópontját a történelemoktatás ideológiai szerepe, illetve a tantervek, tankönyvek többrétegű, rejtett funkciója jelentette. A történelemoktatás születésétől kezdve mindig is az adott társadalmi-hatalmi-politikai rend legitimációs eszköze, legfontosabb közvetítője volt. A tantervekben, illetve a tankönyvekben megjelenő érvényes tartalmak, tudások pedig egy ideológiailag determinált kiválasztás folyamatának eredményeképpen reprezentálódnak, melyek ezáltal különböző politikai-ideológiai értékválasztásokat, értékeket tükröznek és foglalnak magunkban. A tantervekben, tankönyvekben megjelenő tananyag ideológiai konstrukcióként is azonosítható és értelmezhető. „Így a tankönyvvizsgálatok segítségével, vagyis a tankönyvek szövegének és szerkezetének vizsgálatával eljuthatunk az állam által elvárt cselekvési és viselkedési formákhoz, normákhoz.” (Hajdú, 2013. p. 103.). Feltételezésem szerint a mindenkor állami ideológiák, illetve történetírói felfogások az egyes korok, korszakok nőképein is nyomot hagytak. Így ezek a nőekkel kapcsolatos ideológiai irányok a történelemtankönyvekben is karakterisztikusan jelen vannak, tetten érhetők.

Az interdiszciplináris megközelítésű vizsgálat szakirodalmi háttere egyrészt a nőtörténeti, nőneveléstörténeti – kiemelten Kéri Katalin és Schadt Mária kutatásainak eredményeire hagyatkozott –, másrészt pedig tankönyvtörténeti fókusz mentén volt megragadható, melyet Albert Gábor kutatásai alapoztak meg. Az elsődleges forrásokat az 1950-es és az 1980-as évek közötti, államilag engedélyezett, kötelezően használt negyedik évfolyamos gimnáziumi történelemtankönyvek jelentették.

A tankönyvelemzés kutatómódszertani koncepciója Fischerné Dárdai Ágnes tankönyvelemzési modelljére támaszkodott, annak adaptációja volt (Dárdai, 2002). Ezt a modellt módosítva határoztam meg egy ún. nőkép-

dimenziós-modellt, amely három aspektus: a történelmi, a tartalmi és a didaktikai kontextus mentén rajzolta meg az adott korszak nőképét. (1. ábra).

1. ábra Nőkép-dimenziók

A tankönyvminta esetében a történelemtankönyveket kortörténeti, oktatástörténeti, tankönyvtörténeti és nőneveléstörténeti csomópontok által kijelölt időperiódusok mentén választottam ki 1949 és 1989 között.

A negyven évet felölelő korszak első szakaszát 1949 és 1956 között határoztam meg. Ez az időperiódus a kommunista államhatalom térnyerésétől a Rákosi-korszakon át az 1956-os forradalom leveréséig tart. A korszak fontos oktatástörténeti fejleménye volt a közoktatási intézmények államosítása, az általános iskolák és gimnáziumok létrehozása, a tankönyvpiac monopolizálása, illetve a szovjet mintájú általános és gimnáziumi tantervek bevezetése, amelyek már nem tettek különbséget a fiúk és lányok által elsajátítandó tananyag között (Kéri, 2002; Kéri & Varga, 2004).

A vizsgált korszak második szakasza (1957-1961) főként a kádári konszolidáció időszakára esik. Oktatástörténeti szempontból az 1961-es év kiemelendő, amikor is új közoktatási törvényt (1961. évi 3. törvény) fogadtak el (Mészáros, 1996). Nőneveléstörténeti szempontból pedig fontos tény, hogy noha az egységes általános iskolát és gimnáziumot már korábban bevezették, a koedukált oktatás majd csak az 1960-as évek elejére vált általánossá Magyarországon (Pukánszky & Németh, 1996).

A következő, általam meghatározott szakasz (1962-1977) az érett kádárizmus időszakára tehető. Ebben a ciklusban vezettek be új tanterveket (1962-1963), továbbá 1964 májusában a 11. sz. törvényerejű rendelet értelmében a szocialista kormányzat elfogadta az UNESCO-val kötött „az oktatásban alkalmazott megkülön-

böztetés elleni küzdelemről szóló egyezményt”, mely megkülönböztetés a nemre is vonatkozott (Mészáros, 1996).

Az utolsó szakasz (1978–89) a hanyatló Kádár-rendszer időszakára esik. 1978-ban vezettek be új tanterveket, melyek a rendszerváltás utánig, egészen pontosan 1993-ig voltak érvényben. Az időszak lefontosabb oktatáspolitikai fejleménye az 1985-ös közoktatási törvény volt, amely kimondta az iskolák és a pedagógusok szakmai autonómiájának elvét, lehetővé tette, hogy a pedagógusok maguk válasszák ki az oktatni kívánt tananyagot, valamint megszüntette a szakfelügyeleti rendszert (Báthory, 2001; Kardos, 2007). Báthory Zoltán így értékeli a törvény bevezetését: „1985 nevezetes dátum a magyar oktatásügy és pedagógia történetében. Ekkor véget ér egy korszak, melyben a marxista-leninista ideológia és a szocialista állam nevében párthatározatokkal irányították az oktatási rendszert. Sőt, megkockáztatom annak kijelentését – még ha kicsit patetikus hangzik is –, hogy eme törvénynek köszönhetően az oktatási rendszerben a demokratikus fordulat négy évvel korábban következett be, mint a nagypolitikában”. (Báthory, 2001, p. 57.)

A tankönyvminta kiválasztásánál tehát a korszak fentebb meghatározott szakaszai mentén vontam be a negyedik évfolyamos gimnáziumi történelemtankönyveket a vizsgálatba.¹ Azért ezt az osztályfokot választottam, mert elsősorban a 19-20. századi nőképet, női szerepeket akartam górcső alá venni.

A női témákkal kapcsolatos tankönyvi tartalmak kvalitatív elemzése

A kvalitatív kutatás kutatómódszertani fundamentumát tehát a már említett nőképdimenziós-modell jelentette. A nőkép történeti-ideológiai-politikai dimenziója, amely a történetírói tradíció, a politikai-ideológiai kontextus, a hősnőszimbólum, a nők férfi legitimációs értéke, illetve a nődeficit kategóriáinak segítségével térképezi fel a történelemtankönyvek szövegeit. A tankönyvelemzés tartalmi súlypontjainak vizsgálata során kvalitatív tartalomelemzést, illetve deskriptív-hermeneutikus elemzési módszert alkalmaztam.

Történetírói tradíció

A történelemtankönyvekre – leginkább az '50-es években – a vulgármarxista történetírás nyomta rá bélyegét, melynek legfőbb ideológusai Mőd Aladár, Andics Erzsébet, Molnár Erik, Révai József és Geróné Fazekas Erzsébet voltak. Történelmi materializmus és nemzeti kommunista múltszemlélet jellemezte ezt a történetírói megközelítést. Ezen alapelvek mentén jelentek meg a történelemtankönyvekben a kommunista hatalom legitimitását, a koncepciós perek „jogosságát”, a Szovjetunió pozitív színben való feltüntetését hangsúlyozó toposzok a történetírásban és a tankönyvekben egyaránt. Szőke András tanulmánya összegezte, hogy milyen irányelveknek is kellett megfelelniük a tankönyvíróknak. Ilyen ideológia előírás volt például: „Az elmúlt korok társadalmi berendezkedését nem mint a saját korukban működőképes rendszereket, hanem elsősorban mint az elnyomottak és kizsákmányolók folytonos küzdelmének állomásait kell bemutatni. A szocializmus erőinek uralomra jutása természetesen a történelmi fejlődés betetőzése; az egyetlen tudományos alapokra épülő politikai, társadalmi berendezkedés megvalósulása. A haladó erők soraiban mindig meg kell jelentetni az oda beférkőzött áru-
lőkat, reakciós, ellenséges visszahúzó erőket, amelyek a bukás legfőbb okai. Ez ellen csak a kommunista pártvezetés találta meg az ellenszert, amelyben az állandó éberség és egyre erősödő osztályharc segítségével ké-

1. Egyetemes történelem IV. rész. (1952). *A legújabb kor története az általános gimnáziumok számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.; Nagy, I., Kempelen, I., Bellér, B. & Incze, M. (1959). *A magyar nép története III. rész (1849-1948). Az általános gimnáziumok IV. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.; Szamuely, T., Kis, A. & Urbán, A. (1959). *Egyetemes történelem (1849-1945). A gimnáziumok IV. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.; Balogh, E. (1968). *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.; Jóvérné Szirtes, Á. (1984). *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára. A legújabb kor története*. Budapest: Tankönyvkiadó.

pes leküzdeni még a kommunisták soraiba is beférkőző árulókat és ellenséges elemeket.” (Szóke, 2004, pp. 70–71.). Az ötvenes években íródott történelemtankönyvek nőikkel kapcsolatos témáit elemezve történetírói tradíció szempontjából megállapítható, hogy a marxista történelem színpadán csakis olyan nők kaphattak helyet, akik beleillettek a nemzeti kommunista szellemű interpretációs sémába (Romsics, 2011). Vagyis ezekben a történelemtankönyvekben dominánsan olyan baloldali, forradalmár, munkásmozgalmi női személyiségek vitték a főszerepet, akik tüntetnek a jogaikért, harcolnak a barikádokon zászlajukra tűzve a nagy szocialista forradalom győzedelmi célját.

A kádári puha diktatúra tudományos életét részleges szabadság, illetve óvatos, fokozatos liberalizálódás, professzionalizálódás jellemezte. A történettudományon belül egyre több tudományos, együttműködési kapcsolat alakult ki Nyugat-Európával és az Egyesült Államokkal. Az 1970-es évek végétől pedig modern szempontú és módszerű társadalomtörténeti kutatások indultak el (Romsics, 2011). Ezek az innovációs változások kimutathatóak a Kádár-rendszer második felének történelemtankönyveinek női tartalmaival kapcsolatban is, hiszen például az 1984-es negyedik osztályos gimnáziumi történelemtankönyvben a forradalmár, munkásmozgalmár nő alakja elhalványult, helyét átvette a dolgozó nő, akinek történelemformáló szerepe marginális, jelenléte, tevékenysége immáron pusztán gazdasági érdekeket szolgál.

A történelemtankönyvek történetírói tradíciójának női aspektusú vizsgálata egy másik kutatási irányt is kijelölhet, mégpedig a történelemtankönyvek női szerzőinek, illetve a történelemtankönyvekben megjelenő női történészek életút, illetve szakmai identitás vizsgálatát. Az elemzett történelemtankönyvek írói között két női tankönyvszerzőt találtunk, Nagy Imrénét, illetve Jóvérné Szirtes Ágotát. A történelemtankönyvekben Ormos Mária, Rév Erika, D. Major Klára, Rozsnyói Ágnes, illetve Molnárné Somlyai Margit neve jelent meg, legfőképpen ajánlott olvasmányok szerzőiként. Jelen kutatás tárgyköre, illetve terjedelmi keretei azonban nem teszik lehetővé, hogy ezt az elemzési szempontot jobban kifejtsem, a kutatás későbbi fázisában szeretném ezt a kérdéskört megvizsgálni.

Politikai-ideológiai kontextus

Az előbbi kategóriával szoros összefüggésben vizsgálhatjuk meg a politikai-ideológiai kontextust. Ezt a kategóriát – a tankönyvek átolvasása után – több alkategóriára lehetett bontani: politikai aktivizmus, ideológiai eszme, női egyenjogúság, női munka, női szervezetek. Ezek a témák majdnem minden történelemtankönyvben jelen voltak. Kivételt képez az 1959-es egyetemes történeti tankönyv, amely csupán két elemet tartalmazott ebben a kategóriában (női munkát szabályozó gyári törvények Angliában, H. Beecher Stowe: Tamás bátya kunyhója).

A nők politikai aktivizmusa leginkább a különböző baloldali forradalmakban, munkásmozgalmakban való részvételben testesült meg, mint például munkásnők szerepe a párizsi kommunben, az 1905-ös oroszországi forradalomban. Ez az offenzív női szerep a hatvanas évek történelemtankönyveitől kezdődően leginkább már csak képi illusztrációkon fedezhető fel: „Véres nap Orosházán”, „Sortűz a Téli Palota előtt”, „Budapest népe üdvözli a győztes Nagy Októberi Szocialista Forradalmat”, az „1930. szeptember 1-i tüntetés”, „Petrográd védelme (1928)”, „Amerikai munkanélküliek éhségmenete (Chicago, 1931)”, „I. világháború”, „A szekszárdi direktórium kivégzése”, „Munkásörök felvonulása Budapesten”.

Az ideológiai eszme vonatkozásában sok esetben kritikai irányultságú szövegekkel találkozhattunk a tankönyvekben. Az 1952-es történelemtankönyvben például a következő szöveget lehetett olvasni Rosa Luxemburg személyével kapcsolatban: „Nem értette meg, hogy a politikai tömegsztrájkot tovább kell fejleszteni a fegyveres felkelésig, amely a proletariátus hatalomért folytatott harcának legmagasabb formája.” Ennek a kate-

góriának egy másik csoportja, amikor is jobboldali, konzervatív női személyiségeket negatív kontextusban tárgyalták a tankönyvek. Mint például az 1968-as gimnáziumi történelemtankönyv Tormay Cécile-ről, illetve Gulácsy Irénről a következőket állította: „konzervatív, legfeljebb közepes színvonalú hivatalos irodalom képviselői”. A Horthy-korszak kritikája a női témák vonatkozásában szintén megjelent az 1984-es történelemtankönyvben egy napszamosasszony panaszaról szóló forrásban, illetve egy, a cselédek nehéz sorsát bemutató szövegrészben.

A női egyenjogúság kérdését több esetben is tematizálták a történelemtankönyvek. Legfőképpen a jogi egyenlőséget kizáró/biztosító törvények jelentek meg, mint például az 1875-ös francia alkotmány, a Tanácsköztársaság vonatkozó törvényei, az 1917-es szovjet női egyenjogúságot kimondó törvény, az 1949-es Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Továbbá az 1984-ben kiadott történelemtankönyvben olvashattunk a magyar nők megváltozott helyzetéről, társadalmi mobilitásáról, valamint az ezzel kapcsolatos hiátusokról.

A női munka témájával összefüggésben leginkább arról kaptunk információkat a történelemtankönyvekből, hogy a kommunista-szocialista hatalom előtt a tőkés arisztokrácia milyen méltatlanul, megalázóan bánt a női munkaerővel. Ez a női kiszolgáltatottság a győztes szocialista forradalmak hatására megszűnt. A másik, női munkához kapcsolódó téma a munkásnők politikai aktivizmusa, a nők munkásmozgalma. Ez a tematika számos képi illusztráción is manifesztálódott („Kubikusok”, „Máj.1-jei felvonulás”, „Hajóvontató nők a Szura folyónál”, „Aratás”). Az 1984-es gimnáziumi történelemtankönyvben a női munka gazdasági aspektusa hangsúlyos, amit számos táblázat, ábra, grafikon reprezentált. Ezzel összefüggésben a nők és a férfiak kereste közötti szakadék problémája több alkalommal is megjelent a történelemtankönyvekben.

Külön témaegységként lehetett megragadni a politikai-ideológiai kontextus vonatkozásában a női szervezetek tárgykörét, noha nem minden tankönyvben lehetett felfedezni ezt a tartalmi elemet. Az 1959-es magyar történelmet taglaló történelemtankönyvben jelent meg negatív szöveggörnyezetben a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége. A Magyar Nők Demokratikus szövetségéről az 1968-as történelemtankönyv írt, a legtöbb női szervezetről szóló textus pedig az 1984-es kiadású tankönyvben volt megtalálható (Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség, Magyar Nők Országos Szövetsége, Keresztény Női Tábor).

Hősnőszimbólum, férfi legitimációs érték és nődeficit a történelemtankönyvekben

A következő főkategória esetében azt néztem meg, hogy kik azok a női történelmi személyiségek, akik pozitív, heroikus szerepet kapnak, példaképként reprezentálódnak a történelemtankönyvekben. A legfontosabb hősnőnk Rosa Luxemburg, ő az egyetlen olyan női történelmi szereplő, aki többnyire az összes történelemtankönyvben szerepelt (kivéve az 1959-es magyar történelemtankönyvet). Alakja karakterisztikusan jelen volt a negyedik osztályos gimnáziumi történelemtankönyvekben mint a német munkásmozgalom vezetője, ideológusa és mártírja is egyben. Részletes betekintést kaphattunk életébe, politikai tevékenységébe, portréja több tankönyvben is megtalálható volt. Jelentős női történelmi szereplők (három tankönyvben szerepel nevük) Clara Zetkin, Dolores Ibárruri és a magyar vonatkozású Hámán Kató. Természetesen mindhárom személy baloldali, munkásmozgalmi kötődésű, fontos szerepet játszottak a kommunista-szocialista politikai közéletben. Clara Zetkint az 1952-es tankönyv hosszabb fejezetben mutatja be, illetve a nemzetközi szocialista nőmozgalom megszervezőjeként említi. Dolores Ibárruri, a Spanyol Kommunista Párt vezetője, többször is megjelent a történelemtankönyvek textusaiban, valamint képi illusztrációin. Hámán Kató személye szintén jelentős a tankönyvekben, aki a Kommunisták Magyarországi Pártjának vezetőségi tagja, valamint a Magyarországi Vörös Segély vezetője volt. További pozitív példaképként debütált a történelemtankönyvek hasábjain Louise Michel kom-

münár, Vera Zaszulics, a Szikra marxista politikai lap alapítója, Anna Seghers, Isabella Blum a spanyol polgárháború baloldali résztvevői, Ducsinzka Ilona háborúellenes baloldali mozgalmár, Martos Flóra és Vámos Ilona, a Vörös Segély szervezői. Kivételes csoportot képez Kossuth Zsuzsanna, Teleki Blanka és Leövey Klára (az 1959-es magyar történelemtankönyvben szerepelnek), akik a Habsburg-ellenes mozgalmakban való részvétel miatt kerültek be a tankönyvbe. Utóbbi két személy esetében így fogalmazott a tankönyv: „forradalmi szellemben nevelték leánytanítványaikat”. Ebben a tankönyvi gyakorlatban plasztikusan megragadható a Mód Aladár-féle történetírói koncepció. Mód Aladár 1943-ban kiadott, hét kiadást megért 400 év küzdelem az önálló Magyarországért című munkájában lefektetett marxista történetírói felfogás hatotta át az egész korszak történelem-szemléletét, mely a magyar történelmet folyamatos függetlenségi harcként értelmezi. „Mód a szabadságküzdelmek tengelyébe a Habsburg-ellenes függetlenségi harcokat állította” (Albert, 2004, p. 14.). „Ebben az ideológiai koncepcióban a parasztfelkelések, nemzeti szabadságharcok, forradalmi és reformmozgalmak kiemelkedő szereplőit, mint az elnyomottak hős képviselőit ábrázolják, akiknek a kizsákmányoltak felszabadításáért és egyben a nemzet szabadságért folytatott eredménytelen küzdelmét végül a kommunisták vitték végső sikerre, természetesen a Szovjetunió támogatásával.” (Szóke, 2004, pp. 70–71.).

A férfi legitimációs érték kategóriája azt mutatja meg, hogy a nőnek, a női minőségnek a történelemben való megjelenése milyen mértékben szolgálja a férfi történelmi szerepének megerősítését, elismerését, igazolását. A tankönyvelemzés azt bizonyította, hogy az 1950-es és az 1980-as évek történelemtankönyveiben az ilyesféle női szerepminta nem jellemző, mivel nagyon kevés példát találtam ezzel kapcsolatban. A szocialista történelemtankönyvekben reprezentált nők szereprepertoárjába nem tartozik bele a férfit segítő, támogató cselekedet, a női történelmi személyiségek saját jogon vannak jelen a történelemben. A kevés példát felvonultató kategóriában két csoportot tudtam elkülöníteni. Az első csoportba azok a női személyiségek kerültek, akik jelenlétükkel a férfi politikai értékét emelték. Ilyen szereplő volt például: Lenin anyja („nagyműveltségű asszony”) Sztálin anyja, Ekaterina Georgievna, Sidney Webb felesége, Beatrice, Ferenc Ferdinánd felesége. Sztálin személyi kultuszával kapcsolatban egy forrásban a következőt lehetett olvasni: „Hetvenéves születésnapjára egy francia asszony elküldte Sztálinnak a Gestapo által halálra kínzott lánya sapkáját”. A második csoport a művészetek kategória volt. Ebben az esetben férfi művészek, szerzők nőkhöz kapcsolódó művei jelentek meg a történelemtankönyvekben: Gorkij: Az anya, Madarász Viktor: Zrínyi Ilona a vizsgálóbíró előtt, Fadrusz János: Mária Terézia szobor, Székely Bertalan: Egri nők, P. Picasso: Ülő asszony, G. Rouault: Jeanne d' Arc, M. Chagall: A vörös nap.

Az nődeficit kategória vonatkozásában azt térképeztem fel, hogy a kommunista-szocialista diktatúra különböző korszakainak történelemtankönyveiben vannak-e olyan nőekkel kapcsolatos tematikai egységek, amelyek bizonyos korszakokban hangsúlyosabbak, vagy éppen eltűnnek a tananyagban. Az ötvenes évek elején íródott történelemtankönyvben karakterisztikusan jelen volt a forradalmi, harcoss attitűd a női témák tekintetében, mint például a munkásnők részvétele különböző baloldali forradalmakban, mozgalmakban. Ez a militáns hangvétel egyre inkább elhalványult, például az 1959-es tankönyvben már nem szerepeltek a női kommünárok. Továbbá kevesebb szó esett ebben a tankönyvben a női munkáról, a munkásnők helyzetéről, illetve a női választójogról. Az 1968-ban kiadott negyedik osztályos gimnáziumi történelemtankönyvben szintén kevésbé jelentek meg a női munkával kapcsolatos tartalmi elemek. Ezzel szemben az 1984-es történelemtankönyv több alkalommal is tematizálta a női munkát, immáron azonban gazdasági aspektusból. Nyilvánvaló módon hiányoztak a jobboldali, keresztény-konzervatív, arisztokrata nők a szocialista történelemtankönyvek tananyagából. Kizárólag akkor beszéltek róluk a történelemtankönyvek, ha negatív kontextusban interpretálódtak, illetve ha Habsburg-ellenes politikai cselekedeteik kerültek nagyító alá. További hiátus volt felfedezhető a tankönyvek-

ben a nők tradicionális szerepeinek – mint például feleség, anya – megjelenítésével kapcsolatban. Mindössze egy példát találtam ezzel összefüggésben az 1959-es magyar történelmet bemutató történelemtankönyvben, ahol az anyák védelméről írtak a Tanácsköztársaság vonatkozásában. Kivételként jelent meg szintén az 1959-es tankönyvben a nőképzés témája (Nőképzés a dualizmusban), amely kérdéskör más történelemtankönyvben egyáltalán nem tematizálódott.

Összegzés

Tanulmányomban kiemelten a magyarországi kommunista-szocialista diktatúra időszakára fókuszálva a történelemtankönyvek női témáinak történeti-politikai-ideológiai funkcióit vettem górcső alá.

Az ötvenes évek tankönyveinek történetírói felfogása a Mód Aladár-féle ideologikus, osztályharcos koncepciót követte, mely hatással volt a tankönyvekben megtalálható női tartalmakra is. A nyolcvanas évekre ez a forradalmi, militáns, osztályharcos attitűd elhalványult, finomodott a női témákkal kapcsolatban, illetőleg gazdaságtörténeti szemléletű tartalommal szelődött. A női tartalmak politikai-ideológiai kontextusa legfőképpen a politikai aktivizmus, az ideológiai eszme, a női szervezetek, a női egyenjogúság és a női munka témáiban manifesztálódott. Ez a tematika teljesen beleillett a korszak állami feminizmus ideológiájába, hiszen ekkor egyértelmű politikai cél volt a nők minél nagyobb arányban való foglalkoztatása az extenzív gazdasági célok okán, érdekében. A történelemtankönyvek hősnői baloldali forradalmárok, munkásmozgalmi vezetők, politikusok: Rosa Luxemburg, Clara Zetkin, Dolores Ibárruri, Hámán Kató. A vizsgált történelemtankönyvekben a nők saját jogon kerültek reflektorfénybe, történelemformáló szerepük vitathatatlan. A nők férfilegitimációs szerepe elhanyagolható, ha a nők ebbéli minősége mégis megjelent, akkor főként politikai, illetve művészeti értéket jelentettek a férfi legitimációjában. A jobboldali, keresztény-konzervatív női személyiségek kizárólag negatív kontextusban voltak jelen, illetve a nők hagyományos szerepei szintén hiányoztak a történelemtankönyvekből. Összességében tehát megállapítható, hogy a szocialista-kommunista történetírás politikai-ideológiai célokra „használta” a nőket, a női minőséget.

További kutatásaim fókuszpontjában a rendszerváltás után megjelent történelemtankönyvek ugyanilyen szempontú vizsgálata és elemzése áll. Legfőképpen arra keresem a választ, hogy igazolható-e az a tendencia a történelemtankönyvek vonatkozásában is, amely szerint a kommunista-szocialista állam tanterveiben a férfiakkal azonos szerepekre felkészített „dolgozó nő” típusának helyét a kilencvenes évekre újra átveszi az évezredek óta szinte változatlanul továbbélő tradicionális nőeszmény (Pukánszky, 2007).

Irodalom

1. Albert, B. G. (2004). A történelmi tudat alakulása a Kádár-korszak egyes általános és középiskolai történelemtankönyveiben. In Albert B. G., *Tudatformálás vagy tudattorzítás?* (pp. 7-64). Budapest: Kölcsey Intézet.
2. Balogh, E. (1968). *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.
3. Báthory, Z. (2001). *Maratoni reform*. Budapest: Önkonet.
4. Dárdai, Á. (2002). *A tankönyvkutatás alapjai*. Budapest-Pécs: Dialóg Campus
5. Dévényi, A. (2011). A magyar történelemtankönyvek ideológiai – szemléleti és didaktikai változásai 1945 és 1989 között – egy ellenforradalmi miniszterelnök példáján. *Történelemtanítás. Történelem-szaktudományi portál*. Retrieved from <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2011/03/devenyi-anna-a-magyar-tortenelemtankonyvek-ideologiai-szemleleti-es-didaktikai-valtozasai-1945-es-1989-kozott-egy-ellenforradalmi-miniszterelnok-peldajan-02-01-06> (2017. 12. 20.)
6. Egyetemes történelem IV. rész. (1952). *A legújabb kor története az általános gimnáziumok számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.
7. Hajdú, A. (2013). Magyarországi és szlovákiai középiskolai történelem tankönyvek tartalmi-szerkezeti különbségei. In Szoták, Sz. (Ed.), *Határhelyzetek V. Sztereotípiák, választások, túlélési stratégiák kisebbségi léthelyzetekben* (pp. 103–125). Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium.
8. Jóvérné Szirtes, Á. (1984). *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára. A legújabb kor története*. Budapest: Tankönyvkiadó.
9. Kardos, J. (2007). *Iskola a politika sodrásában 1945–1993*. Budapest: Gondolat Kiadó.
10. Kéri, K. & Varga, A. (2004). A pártideológia tükröződése az 1950–1953 között kiadott alsó tagozatos tankönyvekben. *Acta Paedagogica*, 4(1–2), 23–33.
11. Kéri, K. (2002). Nőkép és leánynevelés az 1960-as évek Magyarországon – a tantervek tükrében. *Acta Paedagogica*, 2(4), 14–21.
12. Kozma, T. (2006). *Az összehasonlító neveléstudomány alapjai*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
13. Mészáros, I. (1989). *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Budapest: Tankönyvkiadó.
14. Mészáros, I. (1996). *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 996–1996*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
15. Nagy, I., Kempelen, I., Bellér, B. & Incze, M. (1959). *A magyar nép története III. rész (1849–1948). Az általános gimnáziumok IV. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.
16. Pukánszky, B. & Németh, A. (1996). *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
17. Pukánszky, B. (2007). Nőkép, női szerepek és iskoláztatás a második világháború után. *Educatio*, 16(4), 551–564.
18. Romsics, I. (2011). *Clió bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest: Osiris Kiadó.
19. Schadt, M. (2003). *Feltörekvő dolgozó nő: nők az ötvenes években*. Pécs: Pro Pannonia Kiadó Alapítvány.
20. Szabó, H. P. (2020). Az 1970-es és az 1980-as évek magyar tanterveinek nőneveléstörténeti elemzése. In Czeferner, D., Takács, Zs. M., Ács, M. & Pusztafalvi, H. (Eds.), *„Asszonyoknak igen sokat kell tudni...” Új kutatások a nőnevelés történetéről*. (pp. 177–190). Pécs: Kronosz Kiadó.
21. Szamuely, T., Kis, A. & Urbán, A. (1959). *Egyetemes történelem (1849–1945). A gimnáziumok IV. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.
22. Szőke, A. (2004). Apostolok jogán? In Albert, B. G. *Tudatformálás vagy tudattorzítás?* (pp. 65–74). Budapest: Kölcsey Intézet.

Transformation of the Stereotypical Images of Women in Secondary School History Textbooks between 1949 and 1989

The present research is part of a longitudinal comparative textbook analysis, excavating the stereotypical feminine image, feminine- and gender-specific content elements, and their structure presented by the history textbooks published in Hungary between 1949 and 1989, along a focus on textbook history, and with a background of education history. On the one hand, the objective of the research was to analyse the female dimensions of the history textbooks published in the era, and on the other hand, to identify the most important changes of the stereotypical image of women in respect of the ideological content included in the textbooks. The basis of the research-methodical conception of textbook analysis was a so-called feminine-image-dimension-model that illustrates the stereotypical woman-image of the given period based on three aspects: historical, content-wise and didactic context. The focus of the research is the historical-ideological-political dimension of the stereotypical image of women, in a form of a detailed analysis concerning historiographer traditions, deficiency of women, masculine legitimisation values of females and heroine symbols. We expect, that the research results, reflecting to the dimension of the history of women, will present, how the changes and transformations in the stereotypical image/ideal of women, affected by political-ideological standards were manifested in the history textbooks of the investigated period. This research could advance the expansion of feminine education history horizon of the era from the aspect of textbook history, as well as the inclusion of women's history into contemporary history textbooks.

Keywords: textbook analysis, textbook as political subject, women's history, woman-image dimensional model